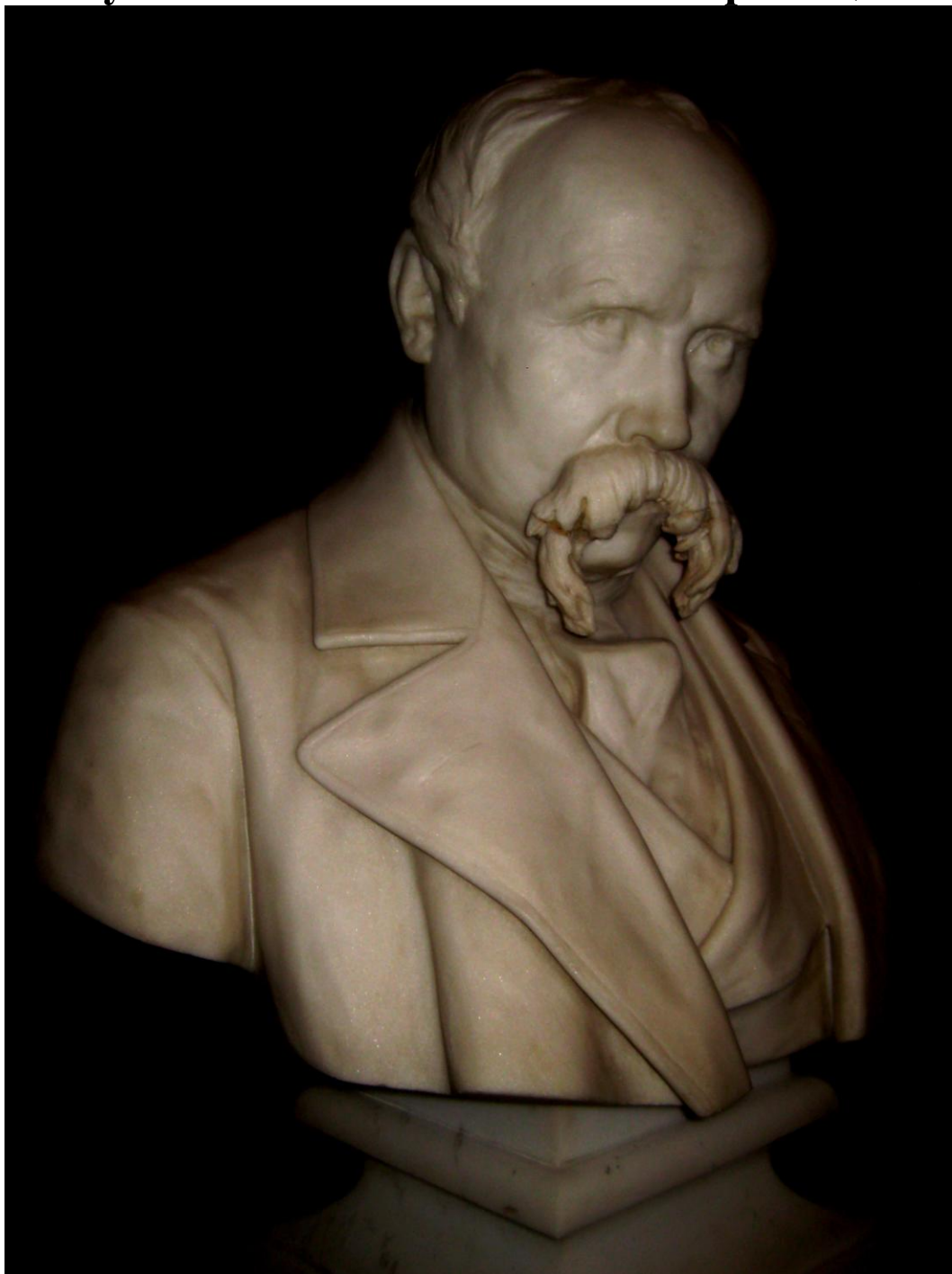

**Харківська обласна державна адміністрація
Департамент культури і туризму
Обласний комунальний заклад
«Харківський науково-методичний центр
охорони культурної спадщини»**

Монументальна шевченкіана Харківщини

**за матеріалами Харківського тому
«Звід пам'яток історії та культури України»**

Харків, 2014

УДК...
ББК...

Монументальна шевченкіана Харківщини: Матеріали до Харківського тому «Звід пам'яток історії та культури України» / За заг. ред. Мархайчук Н. В., упорядник Марьонкіна В. Г. — Х.: ОКЗ «ХНМЦОКС», 2014. — 102 с.

Рекомендовано до друку кафедрою українознавства Харківської державної академії дизайну і мистецтв (протокол № 1 від 29.08.2014 р.)

Наукові рецензенти: Ковпаненко Н. Г., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Центру досліджень історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАН України,
Паньок Т. В., кандидат мистецтвознавства, доцент, завідувач кафедри образотворчого мистецтва Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди

Видання підготовлене співробітниками відділу зводу пам'яток ОКЗ «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини», в якому послідовно розгортається багатоаспектна проблематика монументальної шевченкіани в Харківщині. Книга репрезентує енциклопедичні статті, в яких подано історичний і мистецтвознавчий опис усіх пам'ятників Т. Шевченку, котрі встановлені на теренах Харківщини. Ці статті за структурою і стилістикою максимально наближені до статей, які будуть входити до Харківського тому енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України».

Для авторів і членів обласних редколегій Зводу пам'яток, пам'яткознавців, культурологів, мистецтвознавців, істориків, краєзнавців, викладачів вишів, студентів, усіх, хто цікавиться питаннями вивчення і збереження культурної спадщини України.

Фото на обкладинці: Беклемішев В. Бюст Т. Шевченка, 1898.

Видано коштом мецената.....

С Обласна редакційна колегія
Харківського тому «Звід
пам'яток історії та культури
України» Харківської
облдержадміністрації

ISBN

I перший, і найвідоміший

У світі встановлено понад тисячу пам'ятників Тарасу Шевченку. Вони прикрашають вулиці й площі, парки й бульвари столиць і невеликих населених пунктів. Але харків'яни завжди з гордістю згадують — перший у Європі пам'ятник, окрім того, що на могилі Кобзаря, було встановлено в столиці Слобожанщини. Саме тут на межі 19 і 20 ст. в садибі відомих меценатів і просвітників Алчевських був розміщений мармуровий бюст роботи академіка Петербурзької академії мистецтв В. Беклемішева. Цей унікальний пам'ятник пережив різні часи і сьогодні є одним із найяскравіших експонатів національного музею Тараса Шевченка в Києві.

У 1935, після представницьких конкурсів, на головній вулиці Харкова — Сумській — на весь свій гігантський зріст піднявся пам'ятник Пророку нашого народу. Цей оспіваний у поезії і музиці, сотні разів описаний у художній та науковій літературі, монумент став не тільки одним із символів «Першої столиці» України, але і візиткою всієї харківської шевченкіани.

Читач цієї книги знайде в ній немало нового про увічнення на нашій землі імені Тараса Григоровича Шевченка. Представлена тут інформація змусить задуматися про значення творчості поета, його небуденну цінність не тільки для українців, але і всього людства.

Директор Департаменту
культури і туризму
Харківської обласної
державної адміністрації
кандидат історичних наук

[підпис]

Олег Яцина

От де люди наша слава, слава України!

Харківська земля рясніє пам'ятками рукотворними та природними. Серед безлічі меморіальних місць, пам'ятних дощок і монументів, особливе місце займають пам'ятники, присвячені найдорожчій для серця кожного українця людині — Тарасу Григоровичу Шевченку. Усе життя цей велетень духу, геніальний митець мріяв відвідати Харків, але не судилося. Однак його слово, його думка захопила харків'ян, як і всіх українців, де б вони не жили, куди б не розкидала їх доля. Свідченням нашої поваги до Кобзаря є вулиці та площі, парки та навчальні заклади, що носять його ім'я, а також чисельні монументи поету, які прикрашають наш край.

Перші з них були встановлені ще на початку 20 ст., багато — у радянські часи, але й сьогодні ми продовжуємо харківську монументальну шевченкіану, створюючи все нові образи людини, якій зобов'язані не менш, ніж нашим рідним батькам.

Образ Тараса невичерпний: кожне нове покоління відкриває в ньому приховані риси та нові деталі, що збагачують уяву про справжнього Пророка нашої Батьківщини.

Віддамо пошану скульпторам і архітекторам, інженерам та меценатам, завдяки яким ми маємо стільки чудових витворів мистецтва, присвячених Тарасу Шевченку на Слобожанщині.

Директор Центру
краєзнавства ім. Тронька
Харківського Національного
Державного університету
ім. В. Н. Каразіна
кандидат історичних наук

[підпис]

Сергій Куделко

ПОСТАТЬ Т. ШЕВЧЕНКА

* * *

2014 рік увійшов до новітньої історії подіями, які істотно трансформували Україну і світ в цілому. Рішучі зміни, яких зазнала українська спільнота, співпали в часі із знаменною подією — 200-літтям від дня народження одного із визначальних символів України Тараса Григоровича Шевченка (1814—61).

Постать Т. Шевченка безперечно є рівною постатям європейських «творців національно-консолідуючого авторського міфу», на кшталт Данте, Сервантеса, Гете, Ібсена та ін. Втім постать українського генія мала і посутні особливості — Великий українець творив у такому середовищі, де все, що мало ознаки не посередньої української справи, нещадно переслідувалося. Сміємо стверджувати, що завдяки творчості Т. Шевченка, особливо його поетичному доробку, відбулася ментальна національно-визвольна війна з переможним завершенням: кожний українець, прочитавши «Кобзар», проходив глибинний катарсис — і селянин, і професор, і візник, і робітник... «В 2-й пол. 19 і на поч. 20 ст. чи не єдиною книгою у більшості сільських хат України був «Кобзар», вірші з нього вчили напам'ять, за ним училися читати», тому, зрозуміло, що проти реального Т. Шевченка у бездержавній нації точилася і точиться нещадна боротьба. Про це свідчить і те, що й на початку 21 ст. для частини навіть української спільноти Т. Шевченко лишається «українським поетом-селянином» та «борцем проти самодержавства». За слушним твердженням О. Забужко, «радянська традиція зробила все можливе, аби цілковито затерти справдешню картину власне українського культурного контексту, в який Шевченкові судилося влитися, бо той контекст був “класово ворожим”» [1, с. 78]. Випрацюваного

радянською ідеологією образу «борця», який у 1930-х рр. заступив «справжнього Т. Шевченка», остаточно позбутися важко...

Від ранніх творчих років літературний та художній геній Т. Шевченка, перш за все, був спрямований на викриття принизливого становища його Батьківщини — України, яку з кін. 17 ст. йменували Малоросією. В очах російської інтелігенції 19 ст. вона (читай Малоросія) «виглядала затурканою, малокультурною й духовно обмеженою» [2, с. 50]. Більше того, в «малоросійській» культурі дошевченківського часу, за притаманною часові «інерцією класицистичного світобачення» [1, с. 79], сформувався автономний естетичний канон, суть якого полягала у протиставленні «провінції» (Малоросія) — «Центрові» (офіційний Петербург) «як «низьке» (комічне) — «високому» (піднесеному)» [1, с. 79]. Світовідчуття Т. Шевченка не могло визнавати такої культурницької позиції. Його «відверта, упродовж цілої творчості проваджена «громадянська війна» з цією культурою [...] — війна, сказати б, «України з Малоросією» — стала, по суті, своєрідним українським [...] аналогом Французької революції, ознаменувавши прихід модерної, національної свідомості на зміну давній становій, із супровідною перебудовою цілої ієрархії вартостей, де основним із головних тяжів було, розуміється, ключове (за О. Шпенглером) цивілізаційне співвідношення “Центр—провінція”» [1, с. 79].

Не в останню чергу причина саме такої культурницької позиції Т. Шевченка полягала в тому, що він був одним з перших діячів української культури, який не приховував свої антимонархістські погляди. Вбачаючи причину національного нещастя у відверто антиукраїнській політиці царського уряду, він боровся з ним силою творчого духу і плекав пробудження істинного начала української національної душі. Співзасновник

Кирило-Мефодіївського братства М. Костомаров (1817—85), який у 1845 познайомився з Т. Шевченком у Києві, слушно вбачав, що «муза Шевченка роздирала завісу народного життя. І страшно, і солодко, і боляче, і захоплює було зазирнути туди!!! [...] Тарасова муза прорвала якийсь підземний склеп, уже кілька віків замкнений багатьма замками, запечатаний багатьма печатями, засипаний землею, навмисне зораною і засіяною, щоб сховати від нащадків навіть згадку про місце, де знаходиться підземна порожнеча. Тарасова муза сміливо ввійшла в цю порожнечу зі своїм негасимим світочем і відкрила за собою шлях і сонячним променям, і свіжому повітрю, і допитливості людській. Легко буде входити в це підземелля, коли туди проникне повітря, але яка людська сила може встояти проти вікових випарів, що вбивають умить усі сили життя, гасять великий земний вогонь!» [3, с. 133]. При тому українець Т. Шевченко «не прощав і не каюся, не чекав смиренно і не гнувся принизливо; він любив, ненавидів, боровся. В цьому вся його сутність — палаюча, збагачена загальнолюдською культурою, сповнена стражданнями й надіями української землі, розкриттям дійсності й апеляцією до минувшини з метою пробудження великих романтичних ідеалів, зміцнення політичних поглядів й появи нових з піднесенням національної самосвідомості та високих людських принципів» [4, с. 399].

Т. Г. Шевченко і Харківщина

Відомий харківський вчений-філолог М. Сумцов (1854—1922), який одним з перших досліджував зв'язки Т. Шевченка з Харковом, слушно зауважив, що «Харків особисто ніколи не бачив Шевченка». Але беззаперечними є факти, які засвідчують, що життєвий і творчий шлях українського генія не раз перетиналися із Слобожанщиною та її мешканцями.

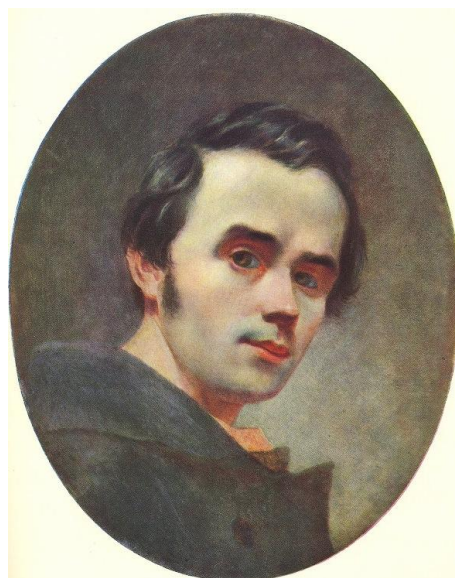
* * *

Поет і прозаїк, художник, реформатор нової української літератури і нової української літературної мови, мислитель Тарас Шевченко народився (9 берез. 1814) у сім'ї селянина-кріпака в с. Моренці на Черкащині. Загальновідомо, що грамоти він навчався у сільського дяка, який першим помітив хист малого Тараса до малювання. Важливим для становлення творчої особистості Т. Шевченка було його кількарічне перебування у Варшаві, де він не лише доторкнувся до європейської культури, але й мав можливість відвідувати уроки малювання у знаного художника Лампі. Коли з «панським обозом» ще кріпак Т. Шевченко потрапив до Санкт-Петербурга (1831), він «уже мав атестацію [...] домашнього живописця» [5, с. 619] і ніяк не міг бути неуком. З 1832, як член малярського цеху В. Ширяєва, виконував декоративні малярські роботи в палацах петербурзької знаті, громадянських спорудах, серед яких — будівлі Сенату, Синоду, столичних театрів (Большого, Олександринського, Михайлівського), а також вдало пробував себе в акварельних портретах, які виконував на замовлення знаті, та «серйозних», як тоді вважалося, історичному та міфологічному жанрах.

По приїзді Т. Шевченка до Петербурга, серед його друзів з'явилося чимало українців. Зокрема знаковою для подальшої долі українського генія стала зустріч з уродженцем Київської губернії І. Сошенком (1807—76), який на той час був студентом Петербурзької академії мистецтв. І. Сошенку судилося стати першим на життєвому шляху Тараса Григоровича петербурзьким другом, який звернув увагу на його мистецький хист. За безпосередньої участі І. Сошенка у 1836 відбулося знайомство Т. Шевченка з відомими в Петербурзі людьми, серед яких були: й знаний професор Академії мистецтв О. Венеціанов (1780—1847), й уродженець сусідньої з Харківською Полтавської губернії, поет і письменник Є. Гребінка (1812—48). Останній надав високу оцінку його поетичному таланту і

став одним з перших літературних вчителів Шевченка-поета. Із самого початку поетичної творчості, тобто з 1837, і до останнього вірша «Чи не покинуть нам, небого», написаного за 10 днів до смерті, базовою основою поетики його віршів є фольклорна поетика. Саме ця фольклорна основа дозволила поету зробити докорінну реформу української версифікації: нові жанрові форми віршів і поем, складна і гнучка ритміка, вживання неточних, асонансних і внутрішніх рим, використання цезури, розмаїття алітерації та асонансу тощо. Особливістю його поетичної творчості було те, що поетична думка, яка народжувалася в душі поета, вимагала мало чи не абсолютної форми адекватності собі, а не традиційному усталеному версифікаційному канону. Звичайно, Т. Шевченко все життя (якщо дозволяли обставини) займався літературною самоосвітою — світову літературу він знав добре.

Але Т. Шевченко мріяв бути художником. Протягом 1837 Т. Шевченко поглиблював знайомства з представниками столичної інтелігенції, за допомогою яких був викуплений з кріпацтва і, отримавши «Вільну» (1838), розпочав навчання у самого «Карла Великого» (К. Брюллова) в омріяній Імператорській академії мистецтв у Санкт-Петербурзі. Зі вступом до академії в біографії Т. Шевченка означається факт, який дає можливість говорити про його щонайменше духовний зв'язок з мистецьким осередком Харкова. У 1841 в майстерні «Карла Великого» з'явився новий учень — шістнадцятирічний слобожанин Д. Безперчий (1825—1913), який майже три роки був товаришем Т. Шевченка по майстерні К. Брюллова. Д. Безперчому судилося стати першим учителем великих художників, які розпочали свій мистецький шлях у Харкові. Серед таких — В. Беклемішев, Г. Семирадський, С. Васильківський, П. Левченко, М. Ткаченко та ін.

Автопортрет. 1840.

Під час навчання (1838—45) у Петербурзькій академії мистецтв Т. Шевченко кілька разів був нагороджений срібною медаллю 2-го ступеня, відмічений Радою Академії та Комітетом Товариства заохочення художників. Початок його малярської кар'єри був вдалим... Але з не меншою силою його вабило слово. За цей період написані балади «Тополя» (1839), «Утоплена» (1841); поеми «Тарасова ніч» (1838), «Гайдамаки» (1842) та ін. 1840 вийшла збірка поезій «Кобзар», після чого вся Україна розпочала жити в новому історичному і ментальному вимірі.

* * *

Від самого початку своїх літературних занять Т. Шевченко перебував у заочному знайомстві з основними діячами Харківської школи романтиків через посередництво Є. Гребінки, який неодноразово бував у Харкові, з поетами

Наталія Мархайчук, Анатолій Троян.

Постать Т. Г. Шевченка в монументальній скульптурі Харкова кін. 19 — поч. 20 століть

Одразу після смерті Т. Шевченка скрізь по українських землях та місцях, пов'язаних із його життєвим шляхом, почали втілюватися мистецькі проекти з увічнення його пам'яті; тоді ж відбувалося становлення його образу в скульптурі. Відомо, що перший прижиттєвий скульптурний портрет Т. Шевченка належав різцю професора скульптури М. Піменову (1812—64), а найстаршим, що дійшов до нашого часу, є робота його учня Ф. Каменського (1836—1913), який після закінчення навчання претендував «на велику золоту медаль і ліпив бюст Шевченка. Цей бюст був на виставці (1861) як перша самостійна робота Каменського» [14, с. 343] й по сьогодні зберігається в Петербурзькій академії мистецтв. Виконаний у традиціях класицистичного скульптурного портрета образ видатного українця вирізняється психологічною глибиною, створеною завдяки вдало обраній автором поставі ледь нахиленої голови і пронизливого погляду з-під похмурих брів. В цьому портреті закладається іконографія Шевченка-мислителя, який плекав у своїй творчості народну мову, національну свідомість; в образах минулого українського народу ставив незручні для влади питання...

Наприкінці 19 ст. жодна зі спроб увічнити образ Т. Шевченка в скульптурних монументах успіхом не увінчалася. Чи не вперше в монументальній скульптурі його постать мала з'явитися в грандіозному монументі 1000-річчю Росії, який зводився у 1860-х рр. під керівництвом М. Мікешина (1835—96). Молодий скульптор одразу по смерті Т. Шевченка висловив думку щодо введення його портрета до загальної композиції пам'ятника (у фриз «письменники і художники»), що було оприлюднене вже у некролозі на смерть

Т. Шевченка в альманасі «Месяцеслов» [15, с. 439]. М. Мікешин, як палкий шанувальник творчості Тараса Григоровича, часто відвідував його майстерню в Академії мистецтв, створив кілька його прижиттєвих портретних нарисів. Т. Шевченко ставився до обдарованого скульптора із симпатією, і, за свідченнями сучасників, «не раз засиджувався у нього в майстерні...» [14, с. 343]. Імператором Олександром II пропозиція М. Мікешина була, безперечно, відхилена — Т. Шевченко був активним учасником національного руху, а тому навіть після смерті не міг бути вписаним в офіційну історію Росії. Усі пов'язані з «українством» події для імперської влади були проблемними. Вбачаючи в самій «українській ідеї» сепаратизм «мазепинства», влада прагнула придушувати будь-які її прояви. В цілому, для імперської політики було властиво йти на поступки, які не здавалися загрозливими. Але тенденції, які мали у собі навіть натяк на потенційний ризик, придушувалися ще в зародку. Однією з таких була сама ідея увічнення пам'яті українського Митця-Пророка. І хоча за часів царату шевченків монумент споруджений не був, але відтоді почала складатися міфологема щодо опозиційності його постаті.

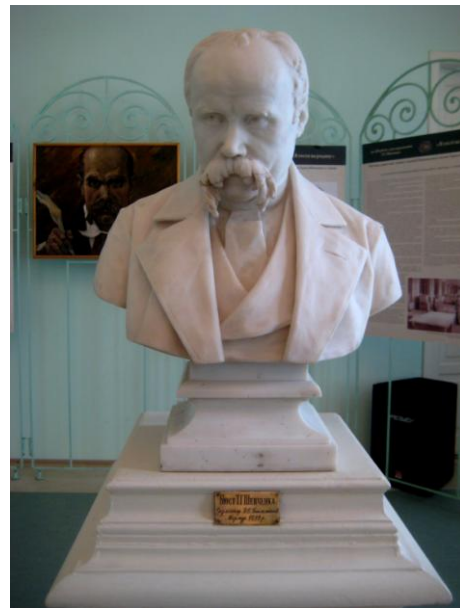
Щоправда, з кін. 19 ст. на території Російської Імперії почали з'являтися поодинокі пам'ятники Т. Шевченку приватного характеру (у вигляді бюстів на колонах-постаментях, обелісків з барельєфами й т. ін.). Для української інтелігенції того часу він був тим, хто «своїм могутнім словом колихнув цілий океан народного самопочуття, бо народ прийняв його пісні, кохається у них, а інтелігенція проймається його вищими духовними ідеалами й запитами і ставить на чолі своїх інституцій його велике ймення, під яким, мов під народною короугою, родяться й квітнуть всякі українські товариства» [2, с. 405, 406]. Відтоді й розпочалося формування його образу в монументальній скульптурі.

В 1881 на півострові Мангишлак у форті Олександрівському (з 1939 — м. Форт-Шевченко), до 20-ї річниці від дня смерті поета, з'явився скромний пам'ятник Т. Шевченку місцевого скульптора К. Жусупа — саме його слід вважати першим із відомих і збережених по сьогодні пам'ятників Т. Шевченку. Він був розташований на території літньої дачі, в якій митець проживав на засланні у 1857—59, вдовою коменданта І. Ускова (1810—82) на гроші місцевих офіцерів [16]. У виразному погрудді, встановленому на стрункій колоні-п'єдесталі, відчувається й образна схожість з класицистичним бюстом Ф. Каменського, і близькість до автопортретів Т. Шевченка років заслання.

Однією із перших реалізованих спроб увічнення пам'яті українського генія в українських землях став пам'ятник Т. Шевченку в Харкові [17], який встановлено 1900 на території міської садиби відомого харківського банкіра О. Алчевського (1835—1901) на Мироносицькому провулку (тепер вул. Раднаркомівська) — перша монументальна скульптура міста [18]. Щоправда, його важко назвати «легальним», тобто таким, що відбиває державний політичний курс. Перш за все, Т. Шевченко був взірцем для тих, хто виборював ідею самостійної України, що автоматично заперечувалося тими, хто сповідував ідею жорсткої імперської централізації.

Пам'ятник Т. Шевченку на території садиби Алчевських. Фото кін. 19 — поч. 20 ст.

Бюст Т. Шевченка роботи В. Беклемішева у виставковій залі «Гостинна на Дворянській». 2014.

Одразу по смерті Т. Шевченка українська інтелігенція Харкова розпочала активну діяльність з увічнення в місті його пам'яті. Для харківських українців Т. Шевченко поступово «ставав пророком Відродження. Для росіян («великоросів») він, в кращому випадку, лишався борцем проти соціальної

несправедливості, в гіршому — глашатаєм національної та соціальної нетерпимості» [11, с. 204]. Відтак для української інтелігенції спорудження у місті пам'ятника Т. Шевченку стало справою честі. Але успіх першої спроби був короточасним.

1. Погруддя Шевченка Т. Г. на фасаді Селянського будинку земства, 1910-ті рр., м. Харків, пл. Павлівська, 4.

Встановлене на фасаді не пізніше поч. 1920-х рр. Питання авторства лишається відкритим. Припущення сучасних дослідників, що автором погруддя міг бути В. Беклемішев, який на межі 19—20 ст. виконував бюст Т. Шевченка для родини Алчевських, здається маловірогідним. Ймовірно, авторами проекту були харківські скульптори-аматори Г. Ріха чи М. Сабо, які, будучи представниками «українського руху» в Харкові, брали участь у спробах реалізації проектів з увічнення пам'яті Кобзаря.

Селянський будинок земства. Загальний вигляд. Фото 1920-х рр.

Селянський будинок земства. Фрагмент центральної частини фасаду. Фото 1920-х рр.

Селянський будинок земства. Фото 2013.

Селянський будинок земства. Фрагмент центральної частини фасаду. Фото 2013.

Борітеся — поборите!
Вам бог помагає!
За вас правда, за вас слава
І воля свята!

Бюст Т. Шевченка на фасаді Селянського будинку земства. Фото 2013.

Скульптором відтворено «народницький» образ Т. Шевченка як селянського поета, який оспівував барви України та дух українського народу. Поет зображений відповідно до канонічної для свого часу іконографії, яка склалася під впливом ідей романтизму в автопортретах Т. Шевченка, створених 1860, та світлинах, на яких поет-художник зафіксований в кожусі та смушквій шапці. Автор зобразив Кобзаря у літньому віці (старішим від реального), із колоритними козацькими вусами і пронизливим поглядом. Такий образ національного «поета-селянина», багато в чому запозичений з надр народної культури, відповідав концепції фасаду Селянського будинку. Розміщене в овальній ніші півкруглого фронтона центрального ризаліту погруддя є органічним елементом декоративного оздоблення споруди, багатого мотивікою т. зв. «українського архітектурного стилю». Станом на сьогодні бюст потребує реставрації [15; 19; 21, с. 42; 22; 23; 24; 25].

Наталя Мархайчук.